
ТОРГІВЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ X—XIII СТ.

В. П. Коваленко

Результати археологічних досліджень останніх років у Подесенні дозволяють докорінним чином переглянути усталені уявлення про замкнений характер економіки сільського населення Південної Русі у X—XIII ст.

Теза про замкнений, натуральний характер господарства давньоруського села досить поширена у вітчизняній історіографії. Правда, слід відзначити, що переважна більшість істориків XIX — початку XX ст. питання про участь сільського населення Київської Русі в торгівлі вважали за краще просто обходити: писемні джерела, на свідченнях яких базувала свої висновки історична наука на той час, практично не висвітлюють економічного життя південноруського села і містять вкрай незначні матеріали з історії сільської торгівлі. Археологія ж, яка могла б надати масу речових джерел, робила тоді лише перші кроки і ще не впливала на хід досліджень. Тому навіть в теорії торгового походження Русі В. О. Ключевського ця проблема не була адекватно відображена. Його послідовники та учні (крім, хіба що П. І. Ляценка¹) взагалі відзначали поверховий характер давньоруської торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), яка зовсім не порушувала глибин народного господарства, що було на той час цілком натуральним, і тому не зачіпала основну масу населення². Всередині країни товарообмін, на їх думку, взагалі був незначним і здійснювався на невеличких місцевих ринках, що обслуговували найближчу округу (за принципом: знаряддя праці з міста в обмін на продовольство з села)³. Відношення ж їх до питання про участь у торгових зв'язках сільського населення чи не найкраще висловив П. Г. Любомиров: «Верст 50—100, а часто й значно менше, в бік (від великих місцевих центрів.— В. К.), і ми в лісових нетрях серед жителів, що не знають зв'язків із зовнішнім світом через посередництво купця»⁴. Протилежну точку зору мав М. С. Грушевський, який вважав, що хоча зовнішня торгівля і слугувала, головним чином, інтересам феодалської верхівки суспільства, але вона давала й значний імпульс розвитку внутрішньої торгівлі. При цьому частина імпортованих товарів (скляні прикраси, срібло) розходила серед найширших верств населення⁵. Проте слід зазначити, що обидві точки зору ґрунтувалися на системі логічних висновків авторів, підкріпленій окремими фактами та спостереженнями, в той час, як пролити світло на проблему могло лише масове картографування тих знахідок на сільських пам'ятках, що не могли вироблятися на селі і тому могли потрапити сюди лише ззовні, посередництвом торгівлі у тій чи іншій її формі.

Така спроба була зроблена вперше лише наприкінці 1940-х років. Узагальнивши накопичені на той час археологічні джерела, Б. О. Рибаків дійшов висновку, що «... міські торговці, які потрапляли на село, зовсім не порушували натуральний характер його господарства. В загальній масі речей доля предметів, придбаних у захожих купців, була зовсім незначною... За морські товари до села майже не потрапляли. За винятком арабських та західноєвропейських монет і деяких видів намиста, нам тут не відомі речі іноземного походження»⁶. Лише окремі категорії ремісничих виробів мали досить широкий (в радіусі до 1400 км) район збуту (київські виїмчасті емалі та скляні браслети, овруцькі шиферні пряслиця тощо)⁷. До аналогічних висновків про безумовне домінування в країні натурального господарства і внаслідок

©В. П. КОВАЛЕНКО, 1993

цього — слабкий розвиток внутрішнього ринку тоді ж прийшли Б. Д. Греков⁸ та М. Г. Рабінович⁹.

Однак, уже наприкінці 1950-х років, в міру накопичення нового археологічного матеріалу та його систематизації, співробітники Державного історичного музею спробували спростувати цю точку зору. Так, М. В. Фехнер відзначила, що «... вирішення питання про економічні зв'язки давньоруського села в цілому і про ступінь включення селянського населення у внутрішню торгівлю країни зокрема вимагає проведення ряду попередніх досліджень і всебічного аналізу всього речового матеріалу, що зустрічається в селянських курганах і на сільських поселеннях. Без такої роботи неможливо повною мірою обгрунтовано розмежувати виробу міського ремесла і продукцію общинних майстрів»¹⁰. На підставі вивчення лише однієї категорії знахідок — намистин (і то, головним чином, тільки з пам'яток лісової зони) вони дійшли висновку, що «величезна кількість намистин у похованнях свідчить про значну участь населення села домонгольського періоду у внутрішній торгівлі країни, причому в таборному обігу брало участь сільське населення, що мешкало не лише вздовж основних торговельних шляхів, а й осторонь від них»¹¹. Картографування знахідок намистин переконало авторку в тому, що Русь, включаючи й сільських жителів, була широко охоплена східною торгівлею (з країнами Передньої Азії), що показує помилковість домінуючої точки зору, начебто «імпортні виробу мали на Русі вузький ринок збуту серед верхівки феодального суспільства»¹². Все це «... не дозволяє погодитись з пануючим в літературі твердженням, що продукція сільського господарства та промислів, яка поступала на внутрішній та зовнішній ринки, відчувувалась у населення виключно на основі феодального права»¹³.

Точка зору М. В. Фехнер була підтримана А. В. Успенською, яка розглянула сільське металургійне виробництво. На той час рештки залізоплавильного виробництва (враховуючи знахідки шлаків) були відомі на 27 селищах, а на поселенні біля с. Григорівки на Середньому Дністрі М. І. Артамонов розкопав 25 горнів X—XI ст., що займали площу 1400 м². Ці матеріали, разом з ретроспективним використанням даних новгородських писцевих книг та інших джерел пізньосередньовічного часу, дозволили А. В. Успенській стверджувати, що більшість заліза, яке вироблялося сільськими металургами, збувалась сільським та міським ковалям, і лише частина його потрапляла феодалу в формі натурального оброку¹⁴. Аналогічні висновки зробили В. О. Мальм — за матеріалами гончарного виробництва, та В. П. Левашова — за даними лісохімічних та домашніх промислів¹⁵.

В. Й. Довженок, узагальнивши величезний матеріал про розвиток давньоруського землеробства, також прийшов до висновку, що далеко не вся продукція, яка вироблялась в сільському господарстві, в ньому ж і використовувалась: приблизно третина її, що складала власне додатковий продукт, частково вилучалась у вигляді різноманітних платежів феодалам, частково йшла для обміну на необхідні виробу чи на розширення господарства¹⁶.

Проте в спеціальній літературі ці спостереження ще довго обходили мовчанням, оскільки вони суперечили панівній у марксистсько-ленінській історіографії тезі про замкнений, натуральний характер господарства середньовічного села та феодальній вотчини, про масове закабалення та зубожіння селянства вже у XI—XII ст. Тому, незважаючи на подальше накопичення археологічних матеріалів, теза про нерозвиненість внутрішнього ринку і повну замкненість сільського господарства продовжувала домінувати в літературі¹⁷. Так, в одному з томів «Археології СРСР», присвяченому давньоруській проблематиці, в розділі про неукріплені поселення, як і раніше, стверджується, що «на селищах практично не зустрічаються епіграфічні пам'ятки та знаряддя письма, скляний та металевий посуд, витвори дрібної пластики, дорога зброя, специфічні міські прикраси. Взагалі тут менше знайдено предметів з металів та скла, уламків привозної амфорної тари та полив'яного глиняного посуду»¹⁸. У зв'язку з цим висновки М. В. Фехнер авторам тому здалися малообгрунтованими. «...Покажемо є сам перелік імпорту на село, до якого можна додати шиферні пряслиця, куфічні та західноєвропейські монети, що використовувалися як привіски-прикраси.

Це — типові предмети мінової торгівлі, що ніяк не зачіпала основ сільської економіки». «Нарешті, основна маса привезених речей, в першу чергу монет, зосереджена в сільських могильниках лісової зони Русі, а не більш розвиненого землеробського півдня. Отже, вони йшли в обмін на продукцію добувних промислів, а не землеробства і скотарства. Таким чином, участь більшості селян у внутрішній торгівлі Русі, а тим більше у її зовнішньоекономічних зв'язках була опосередкованою»¹⁹, — вважають автори тому.

Досить цікавим є й інший факт, відзначають вони нижче: чим пізніша дата сільських могильників, тим більше в них безінвентарних поховань. Ця закономірність, на їх погляд, відбиває успіхи феодалізації Русі та розвиток феодального землеволодіння, ступінь зубожіння селянських мас внаслідок закріпачення, оскільки «зникнення в сільських могильниках привезених речей збігається за часом з появою в даних районах феодальних сіл та садиб-замків»²⁰.

«...Неможливо забувати про вузькість торговельного розвитку в тих умовах, коли при повному пануванні натурального господарства економіка носила споживацький характер, — відзначається в іншому розділі. — Ранньосередньовічна економіка була замкненою, мало втягнутою в обмін. ...Зв'язки між ізольованими населеними пунктами були обмеженими і нерегулярними». Лише в XII—XIII ст., із зростанням міст і переходом ремісників до роботи на ринок підвищується роль місцевої внутрішньобласної торгівлі і дещо розширюється товарообмін між містом і селом²¹. Зовнішня ж торгівля і в цей час не зазнала помітної еволюції. Села й дрібні пункти міського типу, як і раніше, були мало охоплені заморською торгівлею²².

Лише в працях останніх років підхід до висвітлення цієї проблематики дещо змінився²³. Не піддаючи сумніву натуральний характер економіки сільського господарства в цілому, дослідники вважають неприпустимим абсолютизувати його, недооцінюючи участь селянина X—XIII ст. в обміні й торгівлі та ступінь включення його в систему товарно-грошових відносин²⁴.

Нові можливості у вирішенні цього питання надають широкомасштабні археологічні дослідження південноруського села, що розгорнулися в останні роки. В результаті цих робіт лише на території центральних районів Чернігово-Сіверської землі картографовано понад 500 селищ X—XIII ст., причому на багатьох з них розкриті досить значні площі (Автуничі — понад 20 тис. м², Ліскове — 15 тис. м², Ст. Білоус — 4 тис. м², Березанка та Шумлай — 2 тис. м², Клонів — 1,3 тис. м², Шестовиця — 1,2 тис. м², Деснянка — 1,1 тис. м², Макішин — 1,0 тис. м² і т. ін.). Проводились і багаторічні збори підйомного матеріалу, завдяки чому зібрані великі колекції, що дозволяють з чималі ступенем впевненості судити про різні аспекти життєдіяльності населення цих пам'яток²⁵. Аналогічні широко досліджені селища є і в інших регіонах Південної Русі. Близько 400 селищ X—XIII ст. відомо в Середньому Подніпров'ї, причому на деяких з них також проведені досить широкомасштабні розкопки (Комарівка, Козаровичі, Дорогинка—III, Колонщина, Вита-Поштова, Ржишів — на Київщині; Григорівка на Канівщині; Кічкас на Запоріжжі та ін.). Значна територія розкрита на поселеннях Ст. Угринь на Н. Дніпрі та Григорівка на С. Дністрі. Більшість з них також дали чималі колекції матеріалів, що дозволяє порівняти результати досліджень давньоруських селищ з усіх практично регіонів Південної Русі і певною мірою скоригувати висновки.

Найскладнішими для аналізу є знаряддя праці. Ряд з них (жорна з оруцького шиферу чи вулканічного туфу, оселки з пісковіку, граніту чи сланців, шиферні пряслиця та грузила, інші вироби з каменю), безсумнівно, могли потрапляти в Подесення тільки торговим шляхом через відсутність на місцях відповідної сировини. Вулканічний туф — майже ідеальна сировина для виготовлення жорен, що були неодмінною приналежністю кожної садиви. Вдале поєднання в ньому пружності, щільності, середньої спаяності, відносної м'якості та в'язкості сприяло легкій обробці, а пористість поверхні туфолави

* У праці враховувались лише матеріали з територій сільських поселень без будь-яких ознак наземних захисних споруд.

зводила до мінімуму заяложеність робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність періодично насікати її, як на жорнах з інших матеріалів. Однак на території Східної Європи, як відомо, лише одне місцезнаходження туфолави має виходи на поверхню і було доступне для розробки в давнину: на р. Сібок поблизу сіл Лугова та Жорнище Вінницької обл.²⁶, звідки жорна розходились по різних землях Русі. Не меншу популярність мали на Русі і вироби з волинського шиферу (пірофіліту), виходи якого знаходяться в околицях м. Овруча Житомирської обл.²⁷ Цілі жорна чи їх фрагменти з шиферу або туфу зустрінуті практично на всіх селищах як на лівому, так і на правому березі Дніпра, а на розкопаних широкими площинами пам'ятках нараховуються десятками (на поселенні Ліскове, відповідно, 54 та 27 фрагментів, на поселенні Автуничі — 41 та 24). Менш поширені були жорна з пісковика чи граніту. Десятками і сотнями вимірюється кількість зібраних на селищах оселків та шиферних пряслиць (відповідно, на Лісковому — 96 та 149, в Автуничях — 71 та 48, Петрушах — 21 та 19 і т. д.), сировина для виготовлення яких (чи самі вироби, що суті справ не змінює) також повинна була постачатися ззовні. Причому зазначимо, вона навряд чи була надто дорогою і поступала, мабуть, у чималій кількості, якщо населення могло дозволити собі виготовляти з овруцького шиферу грузила для рибальських сіток (напр., на селищах Рів—ІІ поблизу с. Шестовиці. Селище біля с. Анісов, Ятченкова затока та Кораблище під Черніговом та ін.).

У той же час, чимала кількість залізних знарядь праці та предметів побуту, що традиційно вважались основною продукцією міського ремесла, яка постачалась на село в обмін на сільськогосподарську²⁸, як показують останні дослідження їх технології, вироблялась сільськими ковалями. У XII—XIII ст., коли міські ремісники переходять до менш трудомістких та продуктивніших технологій з використанням наварки та вварки сталевих лез, сільські майстри продовжують працювати за старими традиційними технологіями, в яких переважають суцільнозалізні та суцільносталеві вироби, цементация і трьохшаровий пакет. Внаслідок цього, співвідношення відсотків використовуваних міськими та сільськими ковалями Чернігово-Сіверської землі технологічних схем, як показали праці Г. О. Вознесенської²⁹ та Г. А. Мудрицького³⁰, стають настільки різними, що можна сміливо стверджувати: значна частина ковальської продукції (причому високої якості!) вироблялась безпосередньо на селі, оскільки міські ковалі не могли постачати сюди вироби, які вже виготовлялись інакше. В сільських кузнях, вірогідно, виготовлялась і частина предметів озброєння та спорядження коня і вершника (ряд типів наконечників списів і стріл, сокир, бойових ножів, обушків, пряжок, накладок, деталей зброї тощо), досить рясно представлених на більшості з досліджуваних пам'яток. Однак частину високоякісних виробів, безсумнівно, все ж слід вважати продукцією високоспеціалізованого міського ремесла: деталі захисного обладунку (Ліскове, Автуничі), бронзові булави (Петруші) та обушки (Ліскове), деталі шабель (Петруші, Ліскове), шпори та стремена (Автуничі, Ліскове, Шестовиця), інкрустовані предмети озброєння та спорядження, деякі знаряддя праці та ін. Серед предметів побуту слід виділити як безперечно привізні металеві писала, переважну більшість ключів та замків (серед останніх відзначимо знайдений на поселенні Ліскове залізний навісний одноциліндровий замок з витим стрижнем, виготовлений у Волзькій Булгарії, та запираючу пластину від такого ж замка з поселення Петруші)³¹, можливо — кресала та залізні голки з вушками. До них примикає зустрінута практично на всіх пам'ятках амфорна тара київського та причорноморського виробництва, що служила для транспортування вина й олії (тільки на поселенні Ліскове — понад 250 фрагментів), полив'яний і, вірогідно, ряд форм столового посуду, а також, безсумнівно, скляний, фаянсовий і металевий посуд, ряд типів кістяних гребінців, гудзиків тощо. Так, наприклад, на багатьох селищах виявлені уламки бронзових казанів чи характерні мідні або залізні вушка-ручки від них з розкованими кінцями та виті залізні дужки для підвішування. Такі казани були універсальним посудом і слугували для транспортування та приготування їжі, як міра ємкості тощо³². Нарешті, як відомо, нерідко вони використовувались давньоруськими ремісниками і про-

сто як сировина кольорового металу, оскільки своїх міднорудних родовищ на Русі не було³³ (вірогідно, саме цим і пояснюється той факт, що у більшості випадків нам трапляються лише незначні фрагменти). Для запобігання помилкам враховувалися тільки знахідки характерних для таких казанів фрагментів-вушок, дужок, вінець або деталей з технологічними ознаками збірки (холодна зварка «в зубець» з наступною проковкою або фальцеві з'єднання), але і за цих умов видно, що зустрінуті вони практично на всіх селищах, підданих більш-менш широким археологічним дослідженням (Ліскове, Автуничі, Ігореве сільце, Путивськ, Лан, Селище та ін.). У той же час, відкриття останніх років свідчать, що така, скажімо, категорія, здавалося б, безсумнівно привізною посуду, як амфорки київського типу, в ряді випадків виготовлялася безпосередньо на сільських пам'ятках. У всякому разі, на селищі Автуничі, де вже досліджено рештки 7 гончарних горнів XI—XII ст.³⁴, знайдено понад 50 тільки ручок від таких посудин³⁵, причому деякі — безпосередньо у заповненні об'єктів, пов'язаних з гончарним виробництвом, у т. ч. — в самих горнах.

Однією з найчисленніших груп знахідок, що походять з цих поселень, є прикраси. Кількісно серед них переважають, всупереч традиційній думці, скляні браслети й персні, численні уламки яких знайдені практично на всіх розкопаних селищах і навіть на більшості з тих, що просто обстежувалися (Ліскове — понад 300, Автуничі — понад 60, Петруші — 26, Шумлай — 21 і т. ін.), скляні й пастові намистини. Їх детальний аналіз ще не проведено, але навіть візуально помітно, що тут репрезентована продукція найрізноманітніших центрів: візантійських, близькосхідних, кавказьких, київських і навіть любецьких (Путивськ, Ліскове)*. Широко представлені намистини з інших матеріалів: сердоликів, халцедонові та кришталеві (Середня Азія), бурштинові (Прибалтика та Київ), фаянсові (Близький Схід), золотоскляні й срібноскляні (Візантія та Київ), срібні й бронзові тощо.

Продукцією спеціалізованого міського ремесла була, безсумнівно, значна частина металевих прикрас: деякі типи браслетів і пернів, фібул та підвісок, деталей костюма й поясного набору, тринамистинні скроневі кільця і т. ін.** Інші, зважаючи на їх стилістичні особливості та наслідки спектрального аналізу, були імпортом з Прибалтики, Скандинавії, Волзької Булгарії (наприклад, бронзовий гудзик типу «гомбіка» з селища Ліскове, що відтворює форму глека, прикрашеного медальйонами з фризом із «перлин» та краплеподібними виступами; причому в даному випадку сплав, використаний для виготовлення гудзика, збігся зі сплавом аналогічного виробу з Ізмірського селища (розкопки Є. П. Казакова) не лише за рецептурою, але й за змістом мікродомішок)³⁶. Навіть припускаючи, що частина металевих прикрас (особливо простіших типів) виготовлялась сільськими ремісниками (на користь чого свідчать знайдені на сел. Ліскове рештки ювелірної майстерні, на поселенні Путивськ — ливарницька формочка, в Автуничях — тиглі, на інших пам'ятках — окремі знаряддя праці, відходи виробництва і т. ін.), необхідно визнати, що сировина для цього (срібло, мідь, свинець, олово та інші метали) могла потрапити до них лише шляхом торгівлі у тому чи іншому вигляді, оскільки абсолютно вся вона була привізною. Близько до них стоять культові предмети: срібні та бронзові енколпіони (поселення Автуничі, Ланок, Ліскове, Путивськ, Сибереж), кам'яні та металеві хрестики-тільники, литі й різьблені іконки та підвіски, змійовики, амулети, яйця-писанки, бронзові лампадки (Шумлай, Березанка) на деталі світильників (Автуничі, Шестовиця)³⁷. Нарешті, в окремих випадках та неукріплених поселеннях знайдені деталі скляних терезів (Ліскове), гирки (Ліскове, Шумлай), срібні гривні (Баба) і навіть цілі скарби дірхемів³⁸.

Загальна кількість подібних «несільських» знахідок вимірюється вже тисячами, хоч на жодному з поселень розкрита площа не наблизилась навіть до 50% їх території, а на 95% не проводилась навіть шурфовка. До того ж,

* *Визначення Ю. Л. Шапової та В. М. Зоценка.*

** *У праці не враховані скарби дорогоцінних ювелірних прикрас з сіл Львів та Низьківка, що походять, безперечно, з якихось феодальних садіб.*

все це (не враховуючи знахідок з могильника), головним чином, загублені чи викинуті поламані речі, які навряд чи склали значний відсоток від загальної кількості. Яскравим підтвердженням того може бути зіставлення кількості прикрас, знайдених в курганных похованнях і в культурному шарі поселення Автуниці. Так, з майже 100 знайдених тут скроневих кілець на поселення припадає лише 2; з 50 намистин — 20; у похованнях виявлені всі 8 бронзових гудзиків та 4 браслети (на поселенні — 4 уламки браслетів) і т. ін. Яскраву картину масового поширення в курганах різноманітних скроневих кілець, браслетів, перснів, привісок, бубонців, гривень, деталей одягу та спорядження, шиферних пряслиць, намистин тощо подають і матеріали, зібрані Г. Ф. Соловйовою³⁹. Врешті-решт, потрібно тверезо оцінювати інформаційні можливості археології у відношенні виробів з органічних (тканини, шкіра, дерево тощо) і навіть деяких неорганічних (наприклад, сіль, що поступала в ті часи у Подніпров'я переважно з підкарпатських соляних джерел⁴⁰) матеріалів. Але й враховуючи це, з'ясовується, що навіть виробы з шовку є досить масовою категорією знахідок в рядових похованнях сільських некрополів, хоча до нас дійшла, безсумнівно, лише дуже незначна частка тієї великої кількості шовкових тканин, що оберталися на ринках Київської Русі⁴¹.

Враховуючи викладене вище, необхідно визнати, що отримувати в такій кількості прикраси, предмети побуту, посуд, знаряддя праці та зброю сільське населення могло лише в обмін на продукцію сільського господарства та промислів. До того ж, як показують археологічні, етнографічні та писемні джерела, населення багатьох сіл поліської зони, нерідко розташованих на малородючих ґрунтах, не могло вижити лише за рахунок сільськогосподарських занять і здавна займалося різними лісовими та видобувними промислами. Навіть у XVIII ст., за свідченням «Опису Новгородсверського намісництва (1779—1781)», населення багатьох сіл даного регіону вимушене було промишляти видобутком смоли та дьогтю (села Перелюб, Савинки, Чуровичі та ін.), крейди (Псарівка), глини (Стахорщина, Блестова), поташу (Петрівка), деревного вугілля (х. Вертеча), займатися бондарством (Буда Товстолісова, Перелюб), шевством (Кожем'яки), виготовленням дерев'яного посуду (Орлівка, Жукля, Холми) та возів і колес (Овдіївка, Радомка, Камка), заготівлюю дров, лісу, дранки (Жукля, Тур'я), гончарством (Радичів, Кудрівка, Ляшківці, Блестова, Осьмаки). Окремі села спеціалізувалися на рибальстві (Камінь, Озаричі та ін.), мисливстві (Антонівка), бобрових гонах (Змітнів — 26 хат бобровників у 20 дворах; Олександрівка — 26 хат у 13 дворах, Киріївка — 15 хат у 10 дворах тощо), бортництві (на землях сіл Хоромне та Рилівичі нараховувалося по 2 тис. бортних дерев, Шумилівка та Хутір — по 1 тис. і т. д.), навіть на відлові та дресируванні ведмедів (Ропськ), аби забезпечити собі прожитковий мінімум, якого не могло дати саме землеробство. Як приклад, наведемо характеристику господарської діяльності мешканців с. Єліно: «Пуши и в ней строевого леса довольно, равно и земли пахотной хотя довольно, но что весьма пещаные суть, скудородные; сенных покосов довольно. Жители хлебопашество имеют по причине неспособной к плодородию земли малое и к пропитанию недостаточное. Упражняются ж в произведении дегтю с пуши монастырской, и рукомеслях в делании лодок, ульев и другой разной деревянной посуды, и с того снабжают себя одежею, и покупного на пропитание хлеба... Имеется вотчинов десять человек, которые получаемый с бортов мед продают»⁴².

І подібні випадки не були поодинокими. Так, «жителі сел Казилівки и Холмов да деревень Радомки и Камки упражняются в хлебопашестве мало. А имеют пропитание свое и прибыль от топорного ремесла, делая из владельческого леса колеса, возы, сани и разную деревянную посуду...»⁴³.

Кількома століттями раніше, за доби Київської Русі, господарча ситуація на Поліссі була, в цілому, приблизно тотожною: на багатьох досліджених поселеннях Чернігово-Сіверщини X—XIII ст. знайдені численні сліди гончарного, залізоробного, ковальського та слюсарного ремесел, ювелірної та косторізної справи, різноманітних лісохімічних промислів тощо. І хоча в переважній більшості всі ці ремесла та промисли залишалися сезонними,

розрахованими, головним чином, на місцевого споживача, про що свідчать як етнографічні, так і археологічні матеріали (насамперед, неповна відокремленість виробництва з житлово-господарських комплексів), певна частина їх продукції, вірогідно, реалізувалась через торгівлю⁴⁴. Ступінь розвитку і тип торгових відносин можуть, зрозуміло, дискутуватися, але в цілому, навіть на підставі наведених матеріалів теза про надзвичайно слабку участь давньоруського сільського населення в торгівлі повинна бути переглянута, хоча і перебільшувати роль внутрішньої торгівлі в загальному обсязі господарства давньоруського суспільства також не слід.

Примітки

- ¹ Лященко П. И. История русского народного хозяйства.— М.-Л., 1927.— С. 109—122.
- ² Кулишер И. М. История русского народного хозяйства.— М., 1925.— Т. I.— С. 127—147; Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении.— Т. I.— Пг., 1919.— С. 154, 155.
- ³ Кулишер И. М. Указ. соч.— С. 143.
- ⁴ Любомиров П. Г. Торговые связи Руси с Востоком в VIII—IX вв. // Ученые записки Саратовского ун-та.— 1923.— Т. I.— Вып. 3.— С. 6.
- ⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. 1.— С. 302.
- ⁶ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.-Л., 1948.— Т. I.— С. 360.
- ⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 481.
- ⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 152; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— М.-Л., 1946.— С. 121.
- ⁹ Очерки истории СССР.— М., 1953.— С. 143, 144.
- ¹⁰ Фехнер М. В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды ГИМ.— М., 1959.— Вып. 33.— С. 149.
- ¹¹ Там же.— С. 173.
- ¹² Фехнер М. В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XVIII в. // Международные связи России до XVIII в.— М., 1961.— С. 52—54.
- ¹³ Фехнер М. В. К вопросу... — С. 173.
- ¹⁴ Успенская А. В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Труды ГИМ.— Вып. 33.— С. 121.
- ¹⁵ Мальм В. А. Производство глиняных изделий // Труды ГИМ.— С. 147, 148; Левашова В. П. Добывание и использование вспомогательных производственных материалов // Там же.— С. 103; Левашова В. П. Изделия из дерева, луба и бересты // Там же.— С. 84.
- ¹⁶ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 214.
- ¹⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1966.— Т. 1.— С. 579; Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1.— Кн. 1.
- ¹⁸ Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 103.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.— С. 103, 104.
- ²¹ Там же.— С. 397.
- ²² Там же.— С. 399.
- ²³ Археология УССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 403, 485; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.— М., 1986.— Т. 2.— С. 271; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 131; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии.— Л., 1990.— С. 87.
- ²⁴ История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1990.— Т. 2.— С. 43.
- ²⁵ Коваленко В. П. Торговые связи южнорусской деревни в X—XIII вв. // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. (Тез. док. и сообщ.) — М., 1991.— Т. II.— С. 242—244.
- ²⁶ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у Давній Русі // Археологія.— К., 1973.— Вип. 9.— С. 34—40.
- ²⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло... — С. 189 і наст.
- ²⁸ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— С. 52—64.
- ²⁹ Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусских поселениях

Черниговщины // Тез. ист.— арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» — Чернигов, 1990.— С. 93—95.

³⁰ Мудрицкий Г. А. К вопросу о кузнечном производстве на древнерусских сельских поселениях // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 59—61.

³¹ Коваленко В. П., Сытый Ю. Н. Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX—XIII вв. // Путь из Булгара в Киев.— Казань, 1992.— С. 54—68.

³² Руденко К. А. К вопросу о связях Черниговского и Киевского княжеств с Волжской Булгарией (по материалам медной посуды) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини.— Чернігів, 1992.— С. 123; Руденко К. А. Медная бытовая посуда на пути из Булгара в Киев // Путь из Булгара в Киев (Сб. тезисов).— Казань, 1991.— С. 27, 28.

³³ Коваленко В. П. Вотчинные мастера-ювелиры в городах Чернигово-Северской земли // VI Международный конгресс славянской археологии. Тез. докл. советской делегации.— М., 1990.— С. 160.

³⁴ Коваленко В. П., Моця О. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 7—9.

³⁵ Шевцова Л. В. Керамичний комплекс Автуницького поселення // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Чернігів, 1992.— С. 17.

³⁶ Орлов Р. С. Художественные связи Южной Руси с Волжской Булгарией в X—XI вв. // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (Тез. докл.) — Воронеж, 1990.— С. 56—58.

³⁷ Веремейчик Е. М. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли // 1000 років Чернігівській єпархії.— Чернігів, 1992.— С. 50—52.

³⁸ Фомин А. В. Топография кладов кувических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 74—80.

³⁹ Соловьева Г. Ф. Проблемные обряды // Древности железного века в междуречье Десны и Днепра // САИ.— М., 1962.— Вып. Д1—12.— С. 56, 57.

⁴⁰ Ісасвич Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки.— 1961.— № 7.— С. 99—112; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 43.

⁴¹ Фехнер М. В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе // СА.— 1982.— № 2.— С. 57—60.

⁴² Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.— С. 341.

⁴³ Там же.— С. 358.

⁴⁴ Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— С. 32—35.

В. П. Коваленко

ТОРГОВЛЯ СЕЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРСКОЙ ЗЕМЛИ X—XIII вв.

В результате интенсивного изучения открытых поселений IX—XIII вв. междуречья Днепра и Десны удалось получить много новой информации о жизни сельского населения, в частности об их торговой деятельности. Высокий уровень деревенского ремесленного производства позволял осуществлять торговые операции и обмен не только с сопредельными регионами, но и с более отдаленными местностями: различными регионами Киевской Руси (в первую очередь с жителями городов), а также Крыма, Скандинавии, Средней Азии. Разумеется, в конкретный сельский поселок изделие попадало уже после многократного перехода от одного владельца к другому.